

ИССЛЕДОВАНИЯ СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКОВ

УДК 811.161.3'0

Дарашчонак Пётр Леанідавіч

кандыдат філалагічных навук, дацэнт,
дацэнт кафедры перыядычнага друку
і вэб-журналістыкі факультэта
журналістыкі БДУ
Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт
г. Мінск, Беларусь

Piotr Doroshchenok

PhD in Philology, Associate Professor,
Associate Professor of the Department
of Periodical Press and Web Journalism
Belarusian State University
Minsk, Belarus
pdoroshhyonok@mail.ru

МОЎНАЕ БУДАЎНІЦТВА ЯК НАЙВАЖНЕЙШЫ СКЛАДНІК
БЕЛАРУСКАЙ ДЗЯРЖАЎНАСЦІ: ДЫЯХРОННЫ АСПЕКТLANGUAGE CONSTRUCTION AS THE MOST IMPORTANT COMPONENT
OF THE BELARUSIAN STATEHOOD: A DIACHRONIC ASPECT

У артыкуле разгледжаны асноўныя этапы фарміравання старабеларускай мовы ў перыяд існавання Вялікага Княства Літоўскага. Літаратурная і афіцыйная мова пасля забароны яе выкарыстання ў дзяржаўных дакументах і справаходстве (1696) засталася сродкам камунікатыўных зносін беларускага сялянства і гарадскіх нізоў. Уключэнне Беларусі ў склад Расіі паскорыла працэс распрацоўкі кадыфікаванай літаратурнай формы мовы тытульнай нацыі як важнейшага складніка будучай беларускай дзяржаўнасці.

К л ю ч а в ы я с л о в ы: *старабеларуская мова; літаратурная форма мовы; дзяржаўнасць; дакументы справаходства; шляхта; нацыянальная свядомасць; кніжна-пісьмовая традыцыя; дыгласія.*

The article examines the main stages of the formation of the Old Belarusian language during the existence of the Grand Duchy of Lithuania. After the prohibition of its use in state documents and office work (1696), the literary and official language remained a means of communicative communication between the Belarusian peasantry and the urban lower classes. The incorporation of Belarus into Russia accelerated the process of developing a codified literary form of the language of the titular nation as an essential component of the future Belarusian statehood.

Key words: *Old Belarusian language; letter form of the language; statehood; records management documents; gentry; national consciousness; book and writing tradition; digitalization.*

Старабеларускай мове ў перыяд існавання Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ) было наканавана паслядоўна прайсці этапы ўзнікнення, набыцця рыс выразнай адметнасці беларускага маўлення, найвышэйшага ўздыму ў ролі мовы дзяржаўнага справаходства ў XVI ст., звужэння сферы ўжывання пасля яе забароны ў канцы XVI ст. і замены на польскую і лацінскую мовы ў заканадаўстве, афіцыйных дзелавых дакументах, урадавых установах. Уплыў польскай культуры і перанятая ў палякаў ідэалогія сарматызму прывялі да

канчатковай дэнацыяналізацыі магнатаў і шляхты ВКЛ, далучэння ў XVII–XVIII стст. вышэйшых колаў беларускага грамадства да карпаратыўнай саслоўнай супольнасці – палітычнага шляхецкага народа Рэчы Паспалітай. Польская мова стала сродкам унутранай камунікацыі прывілеяваных грамадскіх эліт, выцесніўшы на культурную перыферыю старабеларускую мову.

Шляхі станаўлення і развіцця старабеларускай мовы, на якія ўплывалі ўнутры- і знешнепалітычныя абставіны ў перыяд існавання Вялікага Княства Літоўскага, разглядаліся ў фундаментальных працах Я. Карскага, даследаваннях М. Любаўскага, У. Пічэты, публіцыстычных артыкулах А. Луцкевіча, Я. Лёсіка і многіх іншых. Агульным для даследчыкаў з’яўлялася тое, што старабеларуская мова на землях Вялікага Княства Літоўскага вызначалася функцыянальным росквітам, калі славянскае насельніцтва гэтай поліэтнічнай дзяржавы аказалася адасобленым ад зямель Кіеўскай Русі. Сучасныя асаблівасці беларускага маўлення сталі праяўляцца яшчэ да пачатку XIV ст. і станавіліся яшчэ больш выразнымі на працягу двух наступных стагоддзяў. На арыгінальны характар старабеларускай мовы ўплывалі і этнічныя працэсы, звязаныя з фарміраваннем беларускай народнасці ў XIV–XVII стст. Старабеларуская мова, падмуркам якой з’яўлялася пісьмовая царкоўнаславянская мова, з далучэннем да Вялікага Княства Літоўскага рускіх і ўкраінскіх зямель актыўна ўзбагачала свой лексічны склад за кошт дыялектызмаў з проста-народных гаворак.

Літаратурная форма беларускай мовы гэтага перыяду мела трывалую кніжна-пісьмовую традыцыю, якая была перарваная з заняпадам ВКЛ. «Нашае старадаўнае пісьменства вырастала на грунце *чужое* нашаму народу старабаўгарскае (так званае царкоўнаславянскае) мовы, – пісаў А. Луцкевіч. – У працягу некалькіх вякоў у царкоўнаславянскую пісьменнасць урывалася жывая народная мова, і барацьба паміж гэнымі двума элементамі закончылася ў так званую “залатую пару” нашага пісьменства перамогай беларушчыны. Але – мо якраз у значнай меры з прычыны гэнае барацьбы, ня кажучы ўжо аб нізкім культурным роўні народных масаў тых часоў, – у тварэнні нашае старадаўнае пісьменнасці прымалі ўчасце толькі “*вархі*” грамадзянства, якія стаялі даволі далёка ад народнае гушчы. Дый па зместу свайму наша старадаўная літаратура пераважна абмежавалася справамі рэлігійнымі, вельмі *слаба адбіваючы жыццё масаў*» [1, с. 221–222].

На старабеларускай мове ў Вялікім Княстве Літоўскім пісаліся статуты, граматы, сеймавыя пастановы, летапісы і хронікі, свецкія і царкоўна-рэлігійныя творы. Біблейскія кнігі Ф. Скарыны, выдадзеныя ў 1517–1525 гг. у Празе і Вільні, атрымалі надзвычайную папулярнасць ва ўсходнеславянскіх землях. Першадрукаваныя «рускія» выданні былі больш зразумелымі і даступнымі чытачам беларускага, рускага, украінскага народаў, чым польскія і лацінскія. Свяшчэннае пісанне, кнігі Ф. Скарыны, адрасаваныя «паспалітаму люду языка рускаго», абуджалі нацыянальную свядомасць беларускага і іншых усходнеславянскіх народаў, а беларуская мова была

ўзнята ў першай палове XIV ст. на еўрапейскі ўзровень. Скарына-пісьменнік быў пачынальнікам папулярных жанраў беларускай літаратуры: прадмоў, пасляслоўяў, публіцыстыкі, акафіста, сілабічнай паэзіі, заснавальнікам «мікражанру» беларускай літаратуры – анатацыі да кнігі [2, с. 390–391]. Традыцыі Ф. Скарыны працягвалі І. Фёдараў, П. Мсціславец, Мамонічы, В. Гарабурда, С. Собаль, М. Слёзка і інш. Непасрэднымі пераемнікамі Ф. Скарыны ў кірылічным кнігадрукаванні былі С. Будны, М. Кавячынскі, Л. Крышкоўскі, моўныя і асветніцкія традыцыі развіваў В. Цяпінскі. Выдавецкая дзейнасць брацтваў – нацыянальна-рэлігійных арганізацый праваслаўнага насельніцтва – стала працягам мастацка-паліграфічных, літаратурных, моўных і асветніцкіх скарынаўскіх традыцый у XVI – сярэдзіне XVII ст.

Лексіка, сінтаксічныя асаблівасці беларускай літаратурнай мовы працягвалі фарміравацца ў час, калі пачалася кадыфікацыя законаў і быў складзены III Статут Вялікага Княства Літоўскага (1588), выдадзены на *старабеларускай* мове (тэрмін уведзены Я. Ф. Карскім у 1893 г. – П. Д.) у Вільні. У яго артыкулах абвешчаўся аўтаномны палітычна-прававы статус ВКЛ у Рэчы Паспалітай. Далучэнне да грамадскай і дзяржаўнай дзейнасці гарадскога насельніцтва ў сувязі з атрыманнем Магдэбургскага права прывяло да неабходнасці ўдасканалвання мовы – галоўнага правадніка грамадскіх інтарэсаў. Тагачасны стан літаратурнай мовы, насычанай царкоўнаславянствам, гэтым мэтам не адпавядаў, і для выражэння грамадска-дзяржаўных інтарэсаў трэба было звярнуцца да мовы народнай. Многія тэрміны для характарыстыкі новых паняццяў у ёй адсутнічалі, папайненне грамадска-палітычнага, прававога, навуковага слоўніка ішло з іншых еўрапейскіх моў, у тым ліку і з польскай. Пасля прыняцця Люблінскай (1569 г.) і Брэсцкай рэлігійнай уніі (1596) уплыў польскай мовы яшчэ больш узрос. Я. Карскі пісаў: «Літаратурная заходне-руская мова мела шмат паланізмаў, вядома пераважна ў слоўніку; побач з ім існавала мова простага народа – даволі чыстая руская мова, таксама не вольная ад паланізмаў, але наогул кажучы – якая мела іх мала. Фанетычная (у гуках) і марфалагічная (у словаўтварэнні) асаблівасці ў той і іншай мове развіваліся разам, падобна; але сінтаксіс у літаратурнай часта адыходзіў ад народнай, а слоўнік яшчэ больш разыходзіўся асабліва ў творах перакладных... Іграць ролю літаратурнай і афіцыйнай мовы ёй прыйшлося доўга. Толькі ў самым канцы XVII ст. яна была выцеснены з судова-адміністрацыйнай практыкі польскай мовай, але ў іншых абласцях яна працягвала існаваць» [3, с. 9–10].

У 1696 г. Усеагульная канфедэрацыя саслоўяў (канфедэрацыйны сойм) Рэчы Паспалітай прыняла пастанову аб тым, што ў Вялікім Княстве Літоўскім дзяржаўныя дакументы павінны пісацца не на беларускай, а на польскай і лацінскай мовах. Школьная справа была ў руках манахаў, найбольшы ўплыў меў ордэн езуітаў, зацверджаны булай Папы Рымскага Паўла III «Regimini milinanus» у 1540 г. для ўзмацнення барацьбы з рэлігійнай рэфармацыяй. Палемічны твор езуіцкага прапаведніка П. Скаргі «O iedności kościoła Bożego...» («Аб адзінстве царквы Божай...», Вільня,

выданні 1577 і 1590 гг.) заклікаў да аб'яднання грэчаскай царквы з рымскай пад адзінаўладдзем Папы, якому, на думку аўтара, замінала ўжыванне славянскай мовы.

Панавалі дыскрымінацыйныя меркаванні і настроі, якія адмаўлялі натуральны ход развіцця беларускай мовы, вылучанай з усходнеславянскага адзінства, грунтам узнікнення якога з'явілася агульнаславянская супольнасць. Славянскую мову ў царкоўнай службе грэкі быццам бы наўмысна пакінулі пры хрышчэнні рускага народа, каб трымаць паству ў цемры і ў сваіх руках, бо толькі валодаючы грэчаскай або лацінскай мовай, можна асвоіцца з навукамі і багаслоўем. З-за гэтага славянам недаступна правільнае разуменне навукі, паколькі ў свеце не было і не будзе акадэмікаў і вучэльніяў, дзе багаслоўе, філасофію і іншыя вольныя навукі можна было б чытаць і разумець на іншай мове. Каб пазбавіцца ад такога цяжкага становішча, рускаму народу, г. зн. асноўнай масе насельніцтва княства, неабходна было аб'яднацца з каталіцкім касцёлам. Я. Карскі ў сваёй працы «Белорусы» адзначаў: «Такі змест гэтай тэндэнцыйнай кнігі, прасякнутай як бы няшчырым спачуваннем або жалем да прастадушнага і беднага рускага народа, якога хітрыя і падступныя грэкі прывялі ў такое бязвыхаднае становішча, што застаецца толькі капітуляваць перад рымскаю царквой. На праваслаўных рускіх гэтая кніга зрабіла неверагоднае ўражанне, як нечаканы выбух спрытна пушчанай бомбы, тым больш, што ў гэты ж час рушылі ўслед і некаторыя прыгнёты з боку польскага ўрада – забаронена будаваць праваслаўныя храмы і школы» [4, с. 179–180].

Наступленне ваяўнічага каталіцтва рэзка крытыкаваў на вальным сейме Рэчы Паспалітай (1643) ігумен брэсцкага Сімеонаўскага манастыра А. Філіповіч: «Езуиты, внутрности людские в детках малых *отливными* (красамоўнымі) словы на науки *облудные* (кывадушныя, каварныя, хітрыя) и на титулы высокие побравши, в школах комедии строячи, в костелах катедры маючи, и книжки *переницованные* (скажоныя), измышление ошуканем шатанским, выдаючи, незбожне до людей простших, потоковников своих, в огиду подают и преследуют правоверных христиан» [5, с. 313–314]. А. Філіповіч быў палымяным абаронцам інтарэсаў і правоў сацыяльных нізоў грамадства, выступаючы супраць прыніжэння годнасці простых беларускіх сялян.

Дзейнасць ордэна езуітаў не абмяжоўвалася краінамі Еўропы, місіі «Таварыства Ісуса» распаўсюджвалі хрысціянскае вучэнне ў Турцыі, Японіі, Кітаі, Абісініі і нават Лацінскай Амерыцы. Іезуіцкі місіянер, харват Юрый Крыжаніч быў накіраваны ордэнам у Маскоўскую Русь з мэтай «исправить» рускую мову так, каб яна магла стаць агульнаславянскай. У яго рукапісе «Объяснение сводное о письме славянском» (1660–1661) знойдзеным у Цверы, узгадваецца і беларуская мова ў суквецці моў еўрапейскага славянства: «Но здесь (по мере наших сил) мы показываем, что белорусы из польского письма и речи, что греки-переводчики из своего письма и речи и что русские писцы из своего понимания привнесли в славянское письмо...

И кто не знал бы, чем отличается русский от польского, польский от хорватского, хорватский от сербского и чешского; кто не знал бы правописанья греческого, латинского, немецкого, польского, русского, белорусского и задунайского, никак этого исследования не смог бы составить. Требуется и то вспомнить, что сам русский язык на три разделён. Ибо есть русский настоящий и подлинный, каким на Великой Руси говорят; белорусский, который есть некое мерзкое смешение из русского и польского; и книжный, или переводнический, который тоже есть мешанина из греческого да русского древнего» [6, с. 145]. Ю. Крыжаніч, як лічаць сучасныя даследчыкі, з'яўляецца бацькам параўнальнай славянскай граматыкі. У сваім імкненні рэфармаваць славянскае пісьмо шляхам аб'яднання элементаў кірыліцы і лацініцы ён намнога апярэджваў свой час, садзейнічаў моўнай сустрэчы дзвюх культур – *Slavia Orthodoxa* і *Slavia Latina*.

Сучасны беларускі і расійскі гісторык, спецыяліст па кніжнай культуры М. Нікалаеў пісаў: «У канцы XVII ст. ад езуітаў пачала распаўсюджвацца новая ідэя – нібыта мясцовая “літоўская” самастойнасць шкодзіць стварэнню моцнай агульнай з Польшчай дзяржавы» [7, с. 268]. Каб наладзіць сістэму адукацыі па заходнееўрапейскаму ўзору, езуіты стварылі ў ВКЛ сем навучальных устаноў: вышэйшыя (у Нясвіжы, Оршы і Пінску), сярэднія навучальныя ўстановы (у Брэсце і Гродне), пачатковую школу (у Віцебску) [8, с. 59]. Пад іх кантроль трапілі ўсе сферы культуры, і перш за ўсё адукацыя, была ўсталяваная жорсткая цензура, зачыняліся пратэстанцкія і праваслаўныя школы і друкарні [9, с. 156]. Пачаўся заняпад кірыліцы, заходнеруская мова паступова каланізавалася, у ёй з'яўляюцца польскія словы, характар польскай мовы пранікае ў сінтаксіс. А. Луцкевіч у артыкуле «Справа беларускага шрыфту» адзначаў: «Ужываная ўва ўсіх ўрадовых актаў і дакумэнтах беларуская мова і кірыліца была заменена польскай мовай і лацінскімі літарамі. І цікава тое, што ўрадовыя ўстановы з таго часу нават копіі з старых беларускіх кірылічных дакумэнтаў і актаў выдаюць ужо толькі пісаная лацінкай. Лацінка стала як быццам *симвалам смерці беларушчыны*» [10, с. 167–169].

У працэсе грамадска-палітычнай эвалюцыі дзяржавы да сярэдзіны XVI ст. была страчана старажытнаруская спадчына – шляхта адасобілася ад асноўнай масы насельніцтва класавымі і саслоўнымі бар'ерамі. Вышэйшыя слаі грамадства на той час дасягнулі культурнай і моўнай аднароднасці, стварыўшы палітычную нацыю з розных “нацыянальнасцей”, аднак абмежаваную толькі ўласным станам. Шляхецкі светапогляд, які пранізваў усю палітычную і сацыяльную арганізацыю краіны, аказаўся згубным для перспектывы аб'яднання ўсяго шматнацыянальнага насельніцтва краіны вакол ідэі культурнай нацыі. У разбураных войнамі XVII–XVIII стст. гарадах і мястэчках адбыўся рэзкі спад колькасці сялянства, прырост гараджан ішоў за кошт яўрэйскага насельніцтва. Асяродкам беларускай культуры заставаўся вёска, старабеларуская мова апынулася на ніжэйшай ступені сацыяльнай лесвіцы са статусам «простай» і «мужыцкай». Назіраецца нарастанне так

званай дыгласіі, калі літаратурная форма старабеларускай мовы, выцесненая з ужытку па экстралінгвістычных прычынах, саступае месца літаратурна-размоўнай, заснаванай на вуснай народнай творчасці, што ў далейшым кардынальна паўплывала на традыцыю фарміравання сучаснай літаратурнай мовы. Так, праф. В. І. Іўчанкаў адзначае: «Сучасная беларуская літаратурная мова не мела прамой пераемнасці са старабеларускай (па рускіх крыніцах – заходнярускай) мовай, якая функцыянавала ў якасці афіцыйнай у Вялікім Княстве Літоўскім ў XIII–XVII стст. Апошняя была выцеснена польскай мовай, у выніку чаго ўзнік часавы разрыў паміж старабеларускай і новай беларускай літаратурнымі мовамі. Сёння слухна заўважаецца: новая беларуская літаратурная мова ўзнікае на іншай аснове, якая не дазваляе разглядаць яе развіццё ад старабеларускай як непарыўны працэс. Асноўным формаўтваральным фактарам беларускай літаратурнай мовы можна лічыць узвышэнне статусу народнай мовы да ўзроўню літаратурнай. Гэтым яна супрацьпастаўлялася старабеларускай мове, якая была сфарміравана ў рэчышчы царкоўнаславянскай традыцыі» [11, с. 221].

Выхад шляхты, якая атаясамлівалася з нацыянальнай інтэлігенцыяй, з рэчышча этнічнага развіцця беларускага народа прывёў, па меркаванні шэрагу публіцыстаў «нашаніўскай пары» пачатку XX ст., да заняпаду дзяржаўнасці Вялікага Княства Літоўскага. Папулярную «этналінгвістычную» канцэпцыю беларускай нацыі пэўным чынам падмацоўвалі досыць схематычныя погляды на падзеі XVI стагоддзя – «залатога веку» ВКЛ з яго найвышэйшым росквітам беларускай мовы, на якой былі створаны шэдэўры думкі і мастацтва. Сапраўды, палітычны лёс Беларусі ў XVII–XVIII стст. складаўся неспрыяльна для нацыянальнай культуры, але жывая беларуская мова не толькі захавала сваю чысціню і недатыкальнасць, усё багацце народнапэтычнай творчасці, народных беларускіх казак і песень, моўныя скарбы мясцовых дыялектаў, прыказак і прымавак, але і ўзбагацілася лексікай матэрыяльнай культуры народа.

Адсутнасць шляхецкага ладу сярод носьбітаў беларускай мовы не прывяла да глабальнай катастрофы ў моўных працэсах. Слоўнік сялянства пастаянна папаўняўся новымі назвамі, якія ўзнікалі падчас эвалюцыі сядзібнай забудовы, пашырэння сферы гаспадарчых заняткаў, з’яўлення новых прафесій, распаўсюджвання адыходных промыслаў і г. д. У зборніку «Красный Горький (избранные статьи 1896–1917)» вядомы рускі пісьменнік М. Горкі пісаў: «Народ – не толькі сіла, што стварае матэрыяльныя багацці, ён – адзіная і невычарпальная крыніца каштоўнасцей духоўных, першы па часе, характэрны і геніяльнасці творчасці філосаф і паэт, які стварыў усе вялікія паэмы, усе трагедыі зямлі і велізарнейшую з іх – гісторыю сусветнай культуры... Індывідуальны геній не даў ніводнага абагульнення, у корані якога не ляжала б народная творчасць, ні аднаго сусветнага тыпу, які не існаваў бы раней у народных казках і легендах» [12, с. 94–96]. У новых гістарычных умовах, якія складваліся пасля далучэння тэрыторыі былога ВКЛ да Расіі, беларускую мову чакаў чарговы этап развіцця – ад народнага

маўлення да распрацоўкі «кадыфікаванай формы мовы», здольнай служыць дзейным інструментам маладой беларускай нацыі ў працэсе будаўніцтва ўласнай дзяржаўнасці.

ЛІТАРАТУРА

1. *Луцкевіч, А.* Істота літаратуры і яе грамадскае значэнне / А. Луцкевіч // Выбраныя творы: праблемы культуры, літаратуры і мастацтва / А. Луцкевіч ; уклад., прадм., камэнт., індэкс імёнаў, пер. з пол. і ням. А. Сідарэвіча. – Мінск : Кнігазбор, 2006. – С. 218–223.
2. *Конан, У.* Скарына (Скарыніч) Францішак (Францыск; 1490?–1551?) / У. Конан, С. Падокшын, І. Юхо // Асветнікі зямлі Беларускай : Энцыкл. даведнік / рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.] ; маст. У. М. Жук. – Мінск : БелЭн, 2001. – С. 389–398.
3. *Карский, Е. Ф.* Белорусская речь : очерк народного языка с историческим освещением / Е. Ф. Карский. – Петроград, 1918. – 59 с.
4. *Карский, Е. Ф.* Белорусы / Е. Ф. Карский // Очерки словесности белорусского племени. 2. Старая западнорусская письменность. – Пгр., 1921. – Т. III. – 248 с.
5. *Філіповіч, А.* Новіны правоверным пожаданыя... / А. Філіповіч // Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры : вучэб. дапам. для філал. ф-таў выш. навуч. устаноў / А. Ф. Каршунаў. – Мінск : Дзяржаўнае вучэбна-педагагічнае выдавецтва Міністэрства асветы БССР, 1959. – С. 308–324.
6. *Крижанич, Ю.* Объяснение сводное о письме славянском / Ю. Крижанич // Тверская рукопись Юрия Крижанича. – Тверь : Сатори, 2008. – С. 145–180.
7. Гісторыя беларускай кнігі : у 2 т. / пад агул. рэд. М. В. Нікалаева. – Мінск, БелЭн. – Т. 1 : Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага / М. В. Нікалаеў. – 2009. – 423 с.
8. *Блинова, Т. Б.* Иезуиты в Беларуси : Их роль в организации образования и просвещения / Т. Б. Блинова. – Гродно : ГрГУ, 2002. – 425 с.
9. *Подокшин, С. А.* Франциск Скорина / С. А. Подокшин – М. : Мысль, 1981. – 215 с.
10. *Луцкевіч, А.* Справа беларускага шрыфту / А. Луцкевіч // Выбраныя творы: праблемы культуры, літаратуры і мастацтва / А. Луцкевіч ; уклад., прадм., камэнт., індэкс імёнаў, пер. з пол. і ням. А. Сідарэвіча. – Мінск : Кнігазбор, 2006 – 460 с.
11. *Іўчанкаў, В. І.* Ізамарфізм беларускага элемента ў рускамоўных тэкстах айчынных СМІ: дыгласія і інтэрферэнтны ўплыў / В. І. Іўчанкаў // Журналістыка–2011 : стан, праблемы і перспектывы : матэрыялы XIII Міжнар. навук.-практ. канф., прысвеч. 90-годдзю БДУ, 8–9 снежня 2011 г. / рэдкал.: С. В. Дубовік (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2011. – С. 219–226.
12. *Горький, М.* Разрушение личности / М. Горький // Красный Горький : избр. ст. (1896–1917). – М. : Common place, 2016. – С. 94–179.

Поступила в редакцию 16.04.2025